

MANIFESTAREA FORMELOR AGRESIVITĂȚII LA PREADOLESCENȚI (STUDIU COMPARATIV)

Genoveva GRECU, Angela POTÂNG

Catedra Psihologie

This work presumes the results of a observation study performed on two groups of subjects: preteens from private schools and preteens from state schools. The goal of this study consists in depicting the differences between the manifestations of the forms of aggressiveness at those two groups of subjects. The obtained results depict relevant differences only at two forms of aggressiveness: resentment and caution, the other forms are almost the same.

Actualitatea cercetării

Există convingerea că era noastră este una multiinformațională și că suntem martorii unei izbucniri a comportamentului agresiv în întreaga lume. Omul modern se află în centrul fluxului de informații de o mare diversitate în continuă mișcare și poartă o încărcătură afectivă, ce ne modifică permanent percepțiile, senzațiile, opiniile și atitudinile. Universul cotidian a devenit o avalanșă de fapte și evenimente care, din păcate, de multe ori au tentă agresivă. Astăzi, întâlnim agresivitate directă sau „mascată” peste tot: în cărți, ziare, reviste sau emisiuni radio ori televizate, unde se relatează foarte detaliat comportamentele agresive ale unor indivizi sau atacuri de orice fel. Tot agresivitatea deseori este tema principală a unor filme cu actori renumiți, fiind prezentă și în muzica interpretată de „idolii” milioaneilor de preadolescenți. Agresiunea de la micul ecran influențează foarte mult comportamentul preadolescenților, pentru că televiziunea constituie una dintre distracțiile preferate ale acestora.

Impresiile generate de diferite emisiuni televizate continuă deseori să se mențină, făcându-se observate în planul conduitei, condiționând uneori mutații în comportamentul preadolescentului. Valorile sau nonvalorile etice și sociale transpuse în expresia imaginii și cuvântului specifice televiziunii, devin pentru un mare număr de preadolescenți adevărate exemple, modele pozitive sau negative, pe care ei tind să le urmeze într-un fel sau altul. Asemenea modele au o mare putere de sugestie; ele sugerează soluții la numeroasele probleme care îi preocupă și îi frământă pe preadolescenți în condițiile în care personajele, ideile și sentimentele exprimate personifică aspirațiile și visurile lor.

Aceste transformări, pe care le trăim, suntacompaniate de mari provocări în toate domeniile, inclusiv în problematica agresivității la vârsta preadolescenței.

Manifestarea agresivității la preadolescenți

Vârsta preadolescentă, prin sine, este una dificilă, în care agresivitatea înregistrează un salt consistent, de la 3,2% la 10%.

Comportamentul protestatar, capriciile, nervozitatea, negativismul sunt doar unele manifestări ale comportamentului agresiv în această perioadă.

Specialiștii susțin că trăsătura specifică comportamentului agresiv în preadolescență este dependența de grupul de semenii, datorită scăderii autorității maturilor. La această vârstă a fi agresiv semnifică „a părea sau a fi puternic”. Orice grup de preadolescenți are ritualurile și miturile sale susținute de lider. De exemplu, sunt larg răspândite ritualurile de inițiere în membru al grupului sau probele pentru noii-veniți. Ritualurile accentuează sentimentul apartenenței la grup și dau preadolescenților senzația securității, iar miturile devin idei de bază ale activității vitale. Miturile sunt utilizate pe larg de grup pentru justificarea agresivității intragrupale și externe. Violența, „însuflețită” de mitul grupului este rețrăită de preadolescent drept confirmare a puterii sale, drept eroism și devotament al grupului.

În cazuri particulare, inițiatorii ai comportamentului agresiv pot fi preadolescenții izolați, dezadaptați din diferite cauze care fac încercări de autoafirmare prin intermediul agresivității. О.И. Шляхтина [1] a demonstrat că agresivitatea preadolescentului este determinată de statutul lui în grup. Cel mai înalt nivel al agresivității este constatat la lideri și la cei respinși de grup. Liderii, prin agresivitate, își întăresc prioritatea, iar cei respinși manifestă nemulțumire de poziția lor.

Astfel, preadolescența este o perioadă de criză acută a maturizării, fiind însoțită deseori de un comportament riscant și de devieri. Dacă părinții sunt pregătiți pentru a-i oferi preadolescentului mai multă independență, relații echilibrate și de colaborare, atunci criza maturizării va fi depășită mai repede și mai ușor. Preadolescentul se confruntă cu problema formării propriilor păreri despre viață și are nevoie de sfatul înțelept și neinsistent al unui matur. Neglijarea pedagogică conduce la dereglări comportamentale stabile.

Comportamentul agresiv are un șir de funcții importante în procesul de socializare a preadolescentului, cum ar fi: debarasarea de frică, apărarea propriilor interese, apărarea de pericolul din afară, contribuie la adaptare. În legătură cu aceasta, la preadolescenți deosebim două tipuri de manifestare a comportamentului agresiv – „benignă–adaptativă” și „destructivă–dezadaptativă”. Totodată, pentru dezvoltarea personalității preadolescentului sunt periculoase nu atât manifestările agresive, cât rezultatul lor și reacția incorectă a celor din jur. În cazul când violența oferă diferite privilegii (recunoaștere, atenție ș.a.), la preadolescenți cu o mai mare probabilitate se va forma un comportament bazat pe cultul puterii. Un astfel de comportament constituie principiul funcționării sociale a oamenilor maturi, de exemplu, în grupările criminale. Tendința celor din jur de a reprima agresivitatea prin forță, destul de frecvent conduce la un efect contrar celui așteptat.

Astfel, concepția rațional-vitală a elevilor din clasele a VI-XI cu manifestări agresive se caracterizează prin sărăcie și orientare specifică a valorilor, printr-un nivel mult mai scăzut de formare a orientărilor rațional-vitale, tendință către locus control extern; preferință a valorilor materiale în comparație cu semenii neagresivi, pentru care este caracteristică accentuarea valorii „vieții de familie fericită” [1].

Argumentarea cercetării

Obiectul cercetării de față se conturează dintr-o necesitate practică, ca răspuns la solicitările părinților și profesorilor de a oferi informații concrete vizând manifestarea formelor agresivității la preadolescenți, precum și impactul diferitelor medii școlare (privat și de stat) asupra acestor aspecte.

Datorită modificărilor ce au loc în această perioadă de dezvoltare a personalității, cei mai vulnerabili față de instabilitatea socială sunt preadolescenții. Preadolescentul trăiește într-o lume complicată, care înaintea mereu cerințe noi față de el și deseori, neștiind cum să reacționeze într-o situație nouă, reacționează agresiv, fiindcă nu dispune de o suficientă experiență de viață. Plus la aceasta, la ei se formează sentimentul protestului, deseori neconștientizat, dar care se implantează în procesul de individualizare și care se poate transforma în egoism, dacă va pierde interesul față de societate.

Descrierea experimentului:

Pentru a realiza scopul propus și a verifica ipotezele înaintate, am realizat un experiment de constatare pe un eșantion de 134 preadolescenți. Experimentul s-a desfășurat cu bunăvoința administrațiilor din ambele școli: în cadrul Liceului Teoretic „Orizont” (moldo-turc), cu statut privat, și în cadrul Școlii de cultură generală nr.39, școală de stat din municipiul Chișinău. Chestionarea s-a extins pe parcursul a două luni: de la sfârșitul lunii ianuarie până la mijlocul lunii martie 2008.

Descrierea eșantionului:

În cercetarea noastră au participat două eșantioane a câte 67 de subiecți, în total 134, elevi ai claselor a VIII și a IX a școlilor menționate.

Eșantionul experimental al Liceului Teoretic „Orizont” a fost constituit din:

- preadolescenți cu vârsta de 14 ani – 55,2% (n = 37);
- preadolescenți cu vârsta de 15 ani – 34,3% (n = 23);
- preadolescenți cu vârsta de 16 ani – 10,5% (n = 7).

Experimentul de constatare s-a efectuat cu acordul părinților și a preadolescenților din clasele a VIII și a IX, care-și fac studiile la acest liceu, prezenți la lecții în ziua când a început experimentul, indiferent de reușita școlară, de apartenența socială și religie sau incidente comportamentale.

Deoarece sunt la vârsta când vor să se autocunoască, elevii s-au implicat cu mult entuziasm în experiment, așteptând cu multă nerăbdare următoarea chestionare și rezultatele acestor chestionări. Profesorii, de asemenea, așteptau confirmarea opiniei lor, asupra unor elevi implicați în cercetare. Diriginții, cunoscând mai bine elevii din clasa lor, ne-au adus la cunoștință că unii elevi (de ambele sexe) sunt inteligenți, cu reușită foarte bună, dar cu un comportament agresiv, vorbesc arogant cu profesorii, îi intimidează cu fraze de tipul „Lăsați, că vine mama sau tata ș.a.”. Unele cadre didactice, confruntându-se cu astfel de situații, își puneau temător întrebarea: „Oare să fie adevărat că cu cât elevii sunt mai inteligenți cu atât sunt și mai agresivi?”.

Cercetarea noastră vine să răspundă acestei situații, de altfel frecvent întâlnită și în alte instituții preuniversitare.

Eșantionul din Școala de cultură generală nr.39 a fost constituit din:

- preadolescenți cu vârsta de 14 ani – 49,2% (n = 33);
- preadolescenți cu vârsta de 15 ani – 43,3% (n = 29);
- preadolescenți cu vârsta de 16 ani – 7,5% (n = 5).

În cercetarea experimentală a fost implicat un număr identic de preadolescenți, elevi ai claselor a VIII și a IX ai școlii respective. Selecția eșantionului s-a efectuat la rugămintea administrației de a implica în cercetare clasele respective, deoarece, în aceste clase mulți profesori au dificultăți în organizarea lecțiilor.

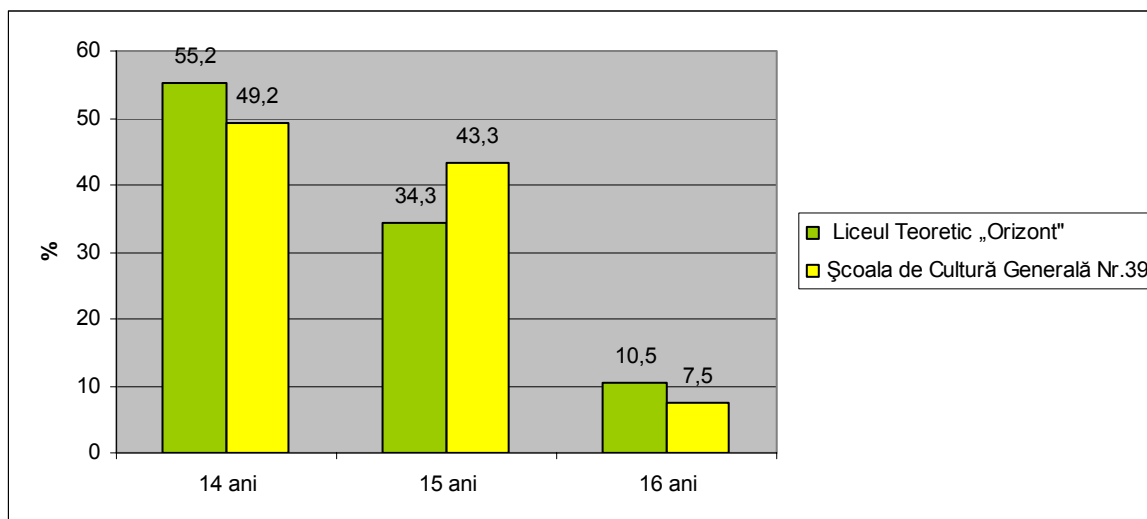

Fig.1. Prezentarea datelor privind componența eșantioanelor

În urma observărilor efectuate în timpul lecțiilor în clasele respective, am depistat unele aspecte în ceea ce privește reacțiile elevilor, relația elev–elev și elev–profesor. Prezența noastră în cadrul orelor a influențat atât comportamentul profesorilor, cât și al elevilor, comparativ cu felul de fiecare zi. Plângerile unor profesori erau tipice: elevii vorbesc neîntrebați în timpul orei, se ceartă cu profesorul când îi face observație, „nu vor să facă ceea ce fac ceilalți elevi”, deci, opun rezistență etc. De cele mai multe ori era vorba doar de câțiva elevi din clasă, puși pe ceartă, care împiedicau desfășurarea activității.

Instrumentarea experimentului

Pentru a diagnostica **formele agresivității**, la ambele eșantioane am utilizat Chestionarul Buss–Dark. Acesta este un chestionar pentru aprecierea *nivelului de agresivitate*. El conține 75 de itemi. Subiectul are posibilitatea de a alege unul din cele 2 variante de răspuns: „Da” sau „Nu”.

Această tehnică are 8 subscale:

1. *Agresivitatea fizică* – utilizarea forței fizice împotriva altei persoane.
2. *Agresivitatea verbală* – exprimarea verbală a emoțiilor negative atât prin formă (ceartă, țipăt), cât și prin conținutul adresărilor verbale către alte persoane (amenințări, blamări, înjurături).
3. *Agresivitatea indirectă* – agresivitatea, care prin ocolire este orientată asupra altei persoane prin intermediul bârfelor, glumelor și manifestarea nedirecționată, neordonată a exploziilor de furie.
4. *Negativism* – modalitate de opoziție în comportament, orientată de obicei împotriva autorității și conducerii, care poate crește, începând de la opoziția pasivă până la lupta activă împotriva cerințelor, tradițiilor și a legilor stabilite.
5. *Iritabilitatea* – predispoziția către iritabilitate, gradul de pregătire a exteriorizării emoțiilor negative chiar în cazul micilor perturbări.
6. *Suspiciunea* – predispoziția spre neîncredere și atitudinea precaută față de persoane care rezultă din convingerea că cei din jur intenționează să provoace prejudicii.
7. *Resentimentul* – manifestarea invidiei și urii față de cei din jur determinată de sentimentul furiei, nemulțumirii de cineva anume sau de lumea întreagă, pentru suferințe reale sau imaginare.
8. *Autoagresivitatea sau sentimentul culpabilității* - atitudinea și acțiunile în raport cu sine și cei din jur, care rezultă din posibila convingere a celui cercetat, că el este rău, că acționează rău: dăunător, cu răutate sau nerușinare.

Prelucrarea datelor s-a efectuat cu ajutorul indicatorilor reacțiilor agresive și de ostilitate, care se calculează din suma răspunsurilor obținute [2].

Rezultate și discuții

Pentru a observa în ce măsură anumite forme ale agresivității prevalează asupra altor forme, vom analiza mai întâi rezultatele obținute pentru întreg eșantionul, N=134.

Tablul 1

Rezultatele obținute pentru formele de agresivitate la întreg eșantionul N=134 de preadolescenți

	Formele agresivității	Media (m)	Nivelul agresivității
1.	Agresivitate fizică (AF)	5,05	mediu
2.	Agresivitate indirectă (AI.)	4,69	mediu
3.	Iritabilitate (I)	5,43	mediu
4.	Negativism (N)	3,00	mediu
5.	Resentiment (R)	3,74	mediu
6.	Suspiciune (S)	5,90	mediu
7.	Agresivitate verbală (AV)	7,62	mai sus de mediu
8.	Sentimentul culpabilității (SC)	6,15	mai sus de mediu
	Indicele Reacțiilor Agresive (IRA)	18, 10	mediu
	Indicele Ostilității (IO)	9,65	înalt
	Cota Generală a Agresivității (CGA)	41, 4	înalt

Analizând rezultatele obținute în urma chestionării întregului eșantion, am depistat un nivel „mai sus de mediu” la subscalele *Agresivitate verbală* și *Sentimentul culpabilității*, iar la celelalte forme agresivitatea se manifestă la un nivel mediu.

Pentru o analiză mai calitativă a datelor am utilizat *Indicele Reacțiilor Agresive (IRA)* care este format din subscalele 1, 3, 7; *Indicele Ostilității (IO)* – subscalele 5, 6 și *Cota Generală a Agresivității (CGA)* care însumează rezultatele celor 8 subscale.

Dacă la celelalte forme ale agresivității media pe eșantion nu atingea cote înalte, atunci *Indicele Ostilității* și *Cota Generală a Agresivității* denotă un nivel înalt al agresivității. Faptul că ostilitatea are un grad înalt, nu poate fi determinat, spre exemplu, prin intermediul metodei observației comportamentului, aceasta fiind mai puțin manifestă. Aici am putea face o comparație a subiecților cu „butoiul de praf” care este gata în orice moment să explodeze.

Nivelul înalt al cotelor *Indicatorului Ostilității* și *Cotei Generale a Agresivității* poate fi rezultatul influenței într-o măsură foarte mare a celorlalte scale mai puțin active ale sferei agresivității. Dar pentru a concretiza care forme de agresivitate se manifestă mai des la preadolescenții implicați în experiment, am calculat frecvența subiecților la care se manifestă fiecare dintre scalele cercetate. Rezultatele sunt următoarele (tab.2):

Tablul 2

Manifestarea formelor de agresivitate (în procente)

Formele de agresivitate	%
Cota Generală a Agresivității (CGA)	95,5 %
Negativism (N)	35,1%
Agresivitate Verbală (AV)	30,6%
Indicele Ostilității (IO)	29,9%
Indicele Reacțiilor Agresive (IRA)	26,1%
Sentimentul Culpabilității (SC)	25,4%
Resentiment (R)	20,1%
Iritabilitate (I)	17,9%
Suspiciune (S)	17,9%
Agresivitate Fizică (AF)	14,2%
Agresivitate Indirectă (AI)	13,4%

Aranjând datele în ordine descrescătoare, am observat că frecvența cea mai înaltă o atinge și de data aceasta *Cota Generală a Agresivității*. Analiza de mai departe a datelor ne-a permis să determinăm că cea mai mare parte a subiecților care au participat la cercetare au avut o cotă mărită a agresivității, media generală fiind 41,4 (cota maximă care poate fi obținută este 42, indicele cotei agresivității în normă fiind 22 sau mai puțin).

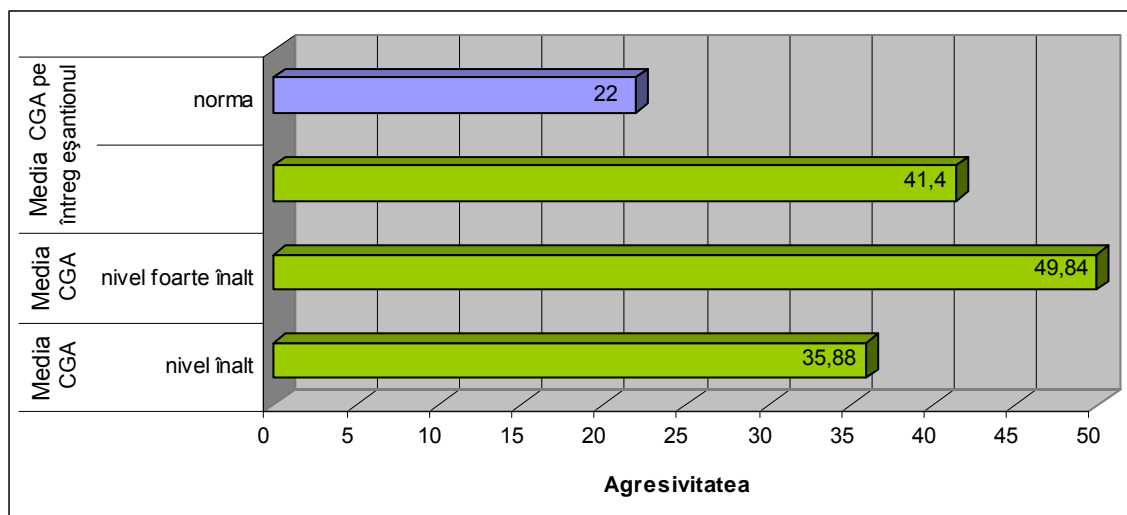

Fig.2. Prezentarea Cotei Generale a Agresivității

Cu toate acestea, noi am obținut rezultate și mai înalte decât cota maximă. Și anume, 41% de respondenți au avut cotele agresivității mai mari de 22 și nu doar atât, mai mari decât cota maximă posibilă, 42, media acestora fiind 49,84. Apoi urmează cei cu cota mărită, dar care se încadrează în nivelul maxim, ei reprezintă 54,5% cu media 35,88. Este interesant faptul că numai 4,5% din subiecții chestionați au nivelul agresivității în normă, media lor fiind 21,33.

Am mai putea afirma și faptul că omul pe parcursul socializării sale învață a-și regla manifestarea comportamentelor distructive și a-și „dezvolta” anumite praguri de „sensibilitate agresivă”. Oricum, este semnificativ faptul că *Cota Generală a Agresivității* este influențată într-o măsură foarte mare de către scalele mai puțin active comportamental ale sferei agresivității, fiind prezentă o agresivitate înaltă.

Se mai observă o frecvență destul de înaltă a *Negativismului* la nivel de eșantion. Pe parcursul tuturor etapelor de vârstă, la băieți domină stabil *Negativismul* și *Agresivitatea fizică*. Subiecții chestionați sunt la vârsta preadolescenței și opoziția în comportamente, acțiuni și chiar idei le este caracteristică. Uneori această opoziție are o formă pasivă, alteori are un caracter stupid, iar în alte cazuri trece într-o luptă activă împotriva tradițiilor și legilor stabilite. Dar poate fi și „o expresie a tendinței de impunere și accentuare a personalității” [3]. În perimetrul școlii, în lipsa unei supravegheri, elevii agresivi și impulsivi recurg la bătaie din diverse motive: autoapărare, răzbunare, autoafirmare etc.

Agresivitatea verbală se situează pe locul III, adică la 30,6% din 134 de preadolescenți ea este predominantă. Îndeosebi băieții la această vârstă își exprimă sentimentele negative prin intermediul limbajului agresiv: porecle ofensatoare, înjurături vulgare, amenințări verbale etc. Când sunt agresivi, unii băieți se exprimă doar verbal – certuri și contraziceri cu părinții, opunerea rezistenței autorităților și oricăror indicări din partea maturilor, conflicte cu profesorii și nerespectarea disciplinei școlare; alții se bat. Băieții se bat pentru status, pentru a-și afirma masculinitatea, în timp ce fetele, de exemplu, din rivalitate, atunci când apar raporturi de concurență pentru atenția aceluiași băiat. Dar pe lângă aceasta se mai observă un lucru foarte evident, dacă nu se iau măsuri, cu vârsta, agresivitatea tot mai mult capătă un aspect dușmănos.

Pe ultimul palier se situează agresivitatea indirectă care este prezentă doar la 13,4% din toți preadolescenții investigați la cele 2 grupuri de subiecți.

În continuare vom prezenta rezultatele obținute pentru fiecare eșantion în parte (preadolescenți ai școlii private și preadolescenți ai școlii de stat) (tab.3).

Tabelul 3

Manifestarea formelor agresivității

Formele agresivității	Preadolescenți din învățământul privat (m)	Preadolescenți din învățământul de stat (m)
Agresivitate fizică (AG)	5,00	5,09
Agresivitate indirectă (AI)	4,82	4,55
Iritabilitate (I)	5,43	5,42
Negativism (N)	2,94	3,04
Resentiment (R)	4,12	3,36
Suspiciune (S)	5,66	6,15
Agresivitate verbală (AV)	7,42	7,81
Sentimentul culpabilității (SC)	6,06	6,24
Indicele Reacțiilor Agresive (IRA)	17,87	18,33
Indicele Ostilității (IO)	9,78	9,51
Cota Generală a Agresivității (CGA)	41,57	41,22

Analizând datele din tabelul 3, care se referă la fiecare eșantion în parte, observăm că diferențele dintre eșantioane sunt foarte mici. Deci, nu contează unde învață preadolescenții, școli private sau de stat, ei sunt la fel de agresivi. Cea mai „mare” diferență se observă la subscala *Resentiment*, ceea ce înseamnă invidie, obidă, nivelul mai înalt fiind la preadolescenții din școala privată. De asemenea, se observă un decalaj mai mare la subscala *Suspiciune*, dar deja la preadolescenții din școala de stat. Cauzele ar putea fi multiple, inclusiv, poate fi și ca trăsătură de personalitate.

Pentru o vizualizare mai clară a felului în care se prezintă această variabilă la cele două grupuri de subiecți, vom prezenta grafic, sub forma graficelor-bară, rezultatele obținute (fig.3).

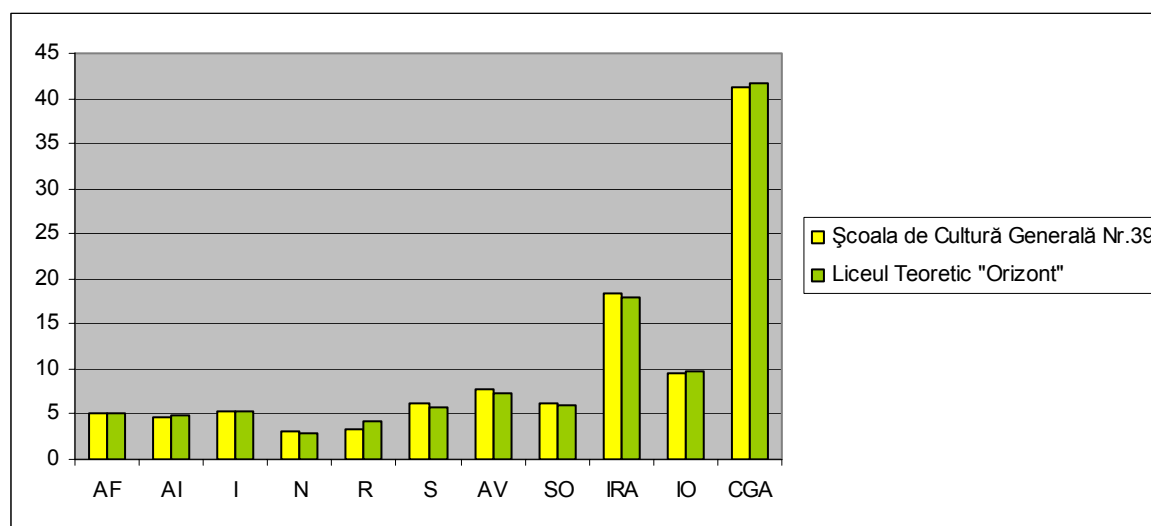

Fig.3. Manifestarea comparativă a formelor agresivității la cele două eșantioane de subiecți

Analizând graficele ambelor eșantioane, observăm la fel ca și din tabel, micile diferențe la toate formele de agresivitate. Putem conchide că preadolescenții incluși în experiment sunt la fel de agresivi și în instituția cu învățământ privat, și în instituția cu învățământ de stat. Ulterior, prin aplicarea *Metodei de comparație a diferenței dintre două medii în cazul eșantioanelor independente*, vom stabili dacă aceste diferențe sunt semnificative și vom încerca să identificăm cauzele acestor diferențe (tab.4).

Compararea mediilor la scalele agresivității au evidențiat diferențe semnificative doar la două dintre acestea: **Resentiment** și **Suspiciune**. Pentru *Resentiment*, coeficientul $Z = 2,3$ la pragul de semnificație $p = 0,05$, iar pentru *Suspiciune*, $Z = 4,9$ la pragul $p = 0,01$. Așadar, preadolescenții din școala privată sunt mai invidioși și cu obidă mai mare vizavi de cei din școala de stat. În schimb, cei din școala de stat manifestă un grad mai înalt de suspiciune decât elevii din liceul privat.

Tabelul 4

**Rezultatele obținute în urma comparării datelor celor două eșantioane
(preadolescenți din școala privată și de stat)**

Formele agresivității	Z	p
Agresivitate fizică (AF)	0,23	0,05
Agresivitate indirectă (AI)	0,96	0,05
Iritabilitate (I)	0,03	0,05
Negativism (N)	0,53	0,05
Resentiment (R)	2,3	0,05
Suspiciune (S)	4,9	0,01
Agresivitate verbală (AV)	1	0,05
Sentimentul culpabilității (SC)	0,55	0,05
Indicele Reacțiilor Agresive (IRA)	0,51	0,05
Indicele ostilității (IO)	0,49	0,05
Cota Generală a Agresivității (CGA)	0,21	0,05

În rest, la celelalte subscale ale agresivității, nu au fost depistate nici o diferență semnificativă între rezultatele grupului din școala privată și cea de stat.

Aceste rezultate ne permit să concluzionăm că agresivitatea este un construct multidimensional generat de mulți factori cărora preadolescenții le acordă o importanță mare (factori psihoindividuali, televiziunea, jocurile video, familia, grupul de prieteni etc.). Ei pot avea un impact destul de mare asupra comportamentului preadolescentului sau pot include elemente ce reprezintă pentru acesta un anumit interes sau satisfacerea unei dorințe ori nevoi.

Este greu de stabilit care dintre acești factori au o influență mai mare asupra manifestării agresivității la preadolescenți, având în vedere faptul că agresivitatea elevilor din liceul privat practic nu se deosebește de cea a elevilor din școala de stat. Dar ceea ce putem susține cu siguranță este că agresivitatea rămâne a fi un comportament distructiv, care nu trebuie acceptat, ci, dimpotrivă, trebuie diminuat și transformat într-un comportament asertiv, constructiv.

Referințe:

1. Платонова Н.М. (редактор). Агрессия у детей и подростков. Учебное пособие. Изд. Речь, СПб, 2006.
2. Головей Л.А., Рыбалко Е. Ф. Практикум по возрастной психологии. Изд. Речь, СПб, 2006.
3. Verza E., Verza F.E. Psihologia vârstelor. - București: Ed. Pro Humanitate, 2000.

Bibliografie:

1. Eibl-Eibesfeldt I. Agresivitatea umană. Studiu etologic. - București: Ed. Trei, 1995.
2. Macavei E. Agresivitatea și violența: moduri primare și primitive de exprimare și comunicare // Psihologie. - 2001. - Nr.5. - P.4-8.
3. Malim T. Psihologie socială. - București: Ed. Tehnică, 2003.
4. Munteanu A. Psihologia copilului și a adolescentului. - Timișoara: Ed. Augusta, 1998.
5. Neamtu C. Devianța școlară. Ghid de intervenție în cazul problemelor de comportament al elevilor. - Iași: Ed. Polirom, 2003.
6. Păunescu C. Agresivitatea și condiția umană. - București: Ed. Tehnică, 1994.
7. Райгородский Д.Я. (редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. - Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2006.
8. Фурманов И.А. Детская агрессивность. Психодиагностика и коррекция. - Минск: Изд. Ильин В.П., 1996.
9. Шишковец Т.А. Осложненное поведение подростков. Психолого-педагогическое сопровождение, коррекция: справочные материалы. - Москва: Изд. «5 за знания», 2006.

Prezentat la 23.12.2008